

Civilno društvo i postsocijalizam

MILAN MESIĆ
Filozofski fakultet,
Zagreb

UDK: 316.323.72
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 19. 09. 1991.

Autor polazi od stava da je za kritičko razumijevanje postsocijalizma (kojeg uvjetno određuje kao stanje i proturječni procesi u Istočnoj Europi nakon demokratske revolucije) i njegovih razvojnih perspektiva upravo primjeren koncept civilnog društva. Upućuje na tri različite društvene struje koje su doprinjele obnovi problematike civilnog društva: neoliberalizam, postmarksizam i disidentnski građanski otpor totalitarizmu. Zatim utvrđuje pojam civilnog društva, u smislu koji je dobio u novovjekovnim teorijama prirodnog prava. Na tom tragu precizira vlastito određenje ovog pojma kao analitičkog oruđa za analizu socijalizma i postsocijalizma. Kad je riječ o socijalizmu ukazuje na stalnu napetost između države i neautonomnog ali »realnog socijalističkog društva«, u kome se uvijek iznova javljaju klice autonomne civilne sfere. Na kraju raspravlja o (ne)ispunjenju tri temeljne pretpostavke civilnog društva u aktualnim postsocijalističkim procesima na europskom Istoku, uključujući Hrvatsku i Jugoslaviju.

UVOD

Postsocijalizmom¹ označavamo stanje i proturječne procese društvenih preobrazbi u zemljama bivšeg socijalističkog europskog Istoka nakon demokratskih revolucija, odnosno prijelaza u višepartijske političke sisteme. Držimo da je za kritičko razumijevanje postsocijalizma i njegovih razvojnih perspektiva upravo primjeren koncept **civilnog društva**. Ovdje ćemo samo ukratko upozoriti na temeljne razloge revitalizacije problematike **civilnog društva**, kako na Zapadu tako i na Istoku, jer su važni za našu analizu, a zatim ćemo se i sami očitovati glede ovog koncepta, budući da postoje različite orijentacije u njegovom shvaćanju. Tako ćemo doći do naše kritičke aparature za razumijevanje proturječnog stanja i procesa u postsocijalizmu, uz ogradu da ćemo u vidu ponajprije imati postsocijalističku Hrvatsku i Jugoslaviju.

Tri različite, no međusobno uvjetovane društvene struje, okvirno u posljednja dva desetljeća doprinijeli su obnovi teme u civilnom društvu:

- I neoliberalizam
- II postmarksizam
- III disidentnski građanski otpor totalitarizmu

I

Kad je socijaldemokratski model »welfare state« počeo pokazivati jasne znakove gubitka ekonomske i društvene vitalnosti, uz sve očitiju bezizglednost **realnog socijalizma**, neoliberalizam je konačno mogao uzvratiti kritike koje je tradicionalni liberalizam trpio od marksizma. Sada se, naime, socijalizam nije javljao kao idealni model društva prema kome je liberalna »vladavina zakona« mogla izgledati samo kao ograničena formalna **buržoaska** demokracija i stoga prolazna forma društvene organizacije. (3:122-3). Diskrepancija između principa i ostvarenja pokazala se i u slučaju socijalizma još većom i nesavladivom. Umjesto odumiranja

¹ Svjesni smo ozbiljnih teorijskih prigovora koji se mogu upitati sintagmi — **postsocijalizam** — stoga ističemo da ju ovdje upotrebljavamo u uvjetnom i deskriptivnom smislu, označujući naprosto njome proturječno stanje nastalo višepartijskim izborima i reformama u bivšim »socijalističkim« zemljama Istočne Europe.

države i time prevladavanja podjele na građansko društvo i državu, na djelu je bio jednopartijski državni totalitarizam. Štoviše i demokratski put u socijalizam, u vidu »države blagostanja« ili socijalne države u njemačkoj tradiciji (**Sozialstaat**), zaplitaio je sve više u etatizaciju i birokratizaciju sve širih sfera društvenog života. Obnova liberalizma oslanjala se, s jedne strane na potvrđenu efikasnost tržišta u odnosu na državnu intervenciju u privredi i, s druge strane, na isticanje prava čovjeka i građana naspram državnog paternalizma.

II

Postmarksističke rasprave o prirodi kapitalističke države započete su klasičnom polemikom između Milibanda (10) i Poulantzasa (15). Mada je njihovo sporenje o »instrumentalnom« odnosno »strukturalnom« karakteru kapitalističke države ostajalo u okvirima tradicionalne marksističke paradigme, to je bio poticaj za otvaranje novih pitanja o državi i (građanskom) društvu dotad zamrlih u ortodoksnom marksizmu. (13:87-88) Pravi prijelom učinio je njemački teoretičar politike Claus Offe sa svojim analizama protuslovlja socijalne države. (12) U središte svog rada on stavlja slom poslijeratnog konsensusa o socijalnoj državi. Utvrđuje da se kapitalizmu **ekonomska** protuslovlja akumulacije kapitala izražavaju u **političkoj** krizi socijalne države. Kontradikcije socijalne države jasno ukazuju na »nerealistične državne strategije društvene transformacije«, no istovremeno su pospješila razvoj okolnosti u kojima je moguća neetatistička socijalistička strategija. (12:247)

Uslijedit će kritika tradicionalne marksističke pozicije spram države na koju se gleda kao na historijski oblik klasnog gospodarstva buržoazije i time prijelaznu formu otuđene moći društva koju će buduće besklasno društvo dokinuti i tako konačno prevladati podvojenost građanskog društva i države. Tako Jean Cohen nalazi da je marksizam reducirao poimanje civilnog društva na tržišnu razmjenu i onda emancipacijsku društvenu borbu na klasnu borbu. Stoga nije bio u stanju vidjeti značaj autonomne sfere civilnog društva sa različitim oblicima emancipacijskih borbi (uz klasne, tu su i rasni, spolni, antimilitaristički i dr.). (4a)

Tako dolazimo do Johna Keana koji sredinom 80-tih ističe potrebu da se razvije nova socijalistička teorija demokracije. Ona mora za jedno od svojih temeljnih ishodišta prihvatiti koncept autonomnog javnog života pluralizma neovisnih javnih sfera, a u tom je pogledu koncept **civilnog društva** dovoljno relevantan. (8b:29-31)

III

Građanski otpor partijsko državnom totalitarizmu u istočnoeuropskim zemljama, posebno u Poljskoj, pa Češko-Slovačkoj, Mađarskoj, sedamdesetih godina postupno se počinje konceptualizirati u strategiju **socijalističkog civilnog društva**.² Prema Rupniku u razdoblju od 1968—1978. poljsko **neslaganje** prolazi kroz preobrazbu koja označava »konac revizionizma i period civilnog društva«. Ova strategija počiva na ideji da se u rekonstrukciji elemenata civilnog društva koriste okviri socijalističkog legaliteta, ali izvan kontrole države. »Društvo se organizira — kaže Kuron — kao demokratski pokret i postaje djelatno izvan granica institucija totalitarne države.« (2:153-154)

Zadugo, međutim, zbog hladnoratovskih i ideoloških konsideracija, istočnoeuropske disidentske grupice aktivista za zaštitu građanskih prava, pa čak i masovni sindikalni radnički pokret **Solidarnost**, ostajali su izolirani od mirotnovnih i drugih alternativnih pokreta na Zapadu.

² Vjerojatno je Iván Szélenyi prvi skovao termin »socijalističko civilno društvo« (8a:61)

Povezivanje je počelo 1981. kad je britanski pokret za mir, pod vodstvom E.P. Thompsona prihvatio poziv na solidarnost sa potpisnicima **Povelje 77** u Češko-Slovačkoj. Sazrijeva ideja koju je u svom stilu izrazio Havel u jednom interviewu: »Sovjetski totalitarizam je ekstremna manifestacija — strana, okrutna i opasna vrsta — duboko ukorijenjen problem koji jednako nalazi izraza i u naprednom zapadnom društvu«. Pojasnio je dalje da »samotjerajući megastrojevi, molosi impersonalne moći, kao što su velika poduzeća i bezlične vlade predstavljaju najveću prijetnju današnjem svijetu«. (11:630)

Ukratko tema civilnog društva dovodi 80-tih godina do produktivnog dijaloga između postmarksizma i neoliberalizma, te između aktivista za zaštitu građanskih i ljudskih prava u socijalističkim zemljama sa alternativnim socijalnim pokretima na Zapadu. Problematika **civilnog društva** postala je zajednički konceptualni nazivnik za univerzalna pitanja (demokratskog) razvoja društva.

Nakon euforičnog prolaza kroz inicijalne demokratske političke revolucije, bivše socijalističke zemlje našle su se pred kraćim ili duljim prijelaznim razdobljem temeljnih ekonomskih i socijalnih preobrazbi čiji rezultat niukoliko nije izvjestan. Mišljenja smo da je ova nova situacija, koju smo označili **postsocijalizam** samo dodatni razlog za daljnje problematiziranje paradigme civilnog društva kao teorijsko analitičke aparature za komparativnu analizu društvenog razvoja, posebice njegove demokratizacije i humanizacije.

Utvrđivanje pojma civilnog društva

Prvo, imamo u vidu pojam **civilnog društva** u smislu koji je dobio u novovjekovim teorijama prirodnog prava u kojima se ističe čovjekova individualnost »čija autonomna egzistencija prethodi svakom obliku društvenog, odnosno političkog zajedništva«. (17:96)

Drugo, ovdje ne ulazimo u razgraničenje pojedinih, inače divergentnih shvaćanja liberalne ideje civilnog društva, od Hobbesa do Tocquevillla. Apstrahiramo iz njih samo razlikovanje posebnih sfera države i civilnog društva, naspram kasnijem organicističkom zanemarivanju njihove odvojenosti.³

Treće, priznajući neoliberalnom diskursu prvenstvo u obnovi problematike građanskih prava i sloboda naspram rastućeg državnog intervencionizma u sferu civilnog društva, ne smatramo ga dostatnim za model civilnog društva kakvog imamo u vidu. U kritici demokratskih insuficijencija neoliberalne pozicije, ne mislimo samo na desni autoritarizam koji se predstavlja braniteljem liberalnog principa »vladavine zakona«, a zapravo koristi njegovu unutrašnju nesavršenost i nezadovoljstvo masa pokrećući ih u populističke križarske kampanje pod parolom »red i zakon«. (5:189) Mislimo na samo jezgro liberalističkog diskursa o inherentnoj antinomičnosti principa slobode i principa distributivne pravde. »Svaki pokušaj da se impostira distribucija, destruktivan je po slobodu individua.« (14:88) Naš model **civilnog društva**, sa kritikom birokratizacije »države blagostanja« ne odbacuje i sam princip izvjesne redistributivne pravde, nužan da bi se demokratiziralo i humaniziralo civilno društvo. Kao što obrana »blagostanja zahtjeva demokratizaciju uprave i samoaktivnost primalaca i radnika, isto tako obrana vladavine zakona, ukoliko pretpostavlja narodnu podršku, zahtjeva razinu demokratizacije — sudova, sudstva, pravničke profesije, policije, zatvora itd. — i razinu samoaktivnosti običnih ljudi koje stari liberalni ustav nije predvidio...« (5:189)

³ Ovu je paradigmu o opstojanju dva »paralelna« poretka — »poretka civilnog društva« okruženog »poretkom apsolutne države« jasno postavio Locke — i čini se da je ona osobito inspirirala ideju »socijalističkog civilnog društva«. (14:81)

Za neoliberalizam je bitna **minimalna** naspram paternalističkoj državi, da bi se osigurala što veća autonomija građanskom društvu konstituiranom na liberalnim principima, koji izvorno nisu demokratski. Ključni elementi liberalnog civilnog društva — kapitalističko gospodarstvo i obitelj — tradicionalno su despotski i partijarhalno ustrojani. Time se ne poriče da liberalizam (ponajprije privatnim vlasništvom i vladavinom zakona) stvara pretpostavke za demokraciju, kojoj uostalom historijski prethodi. Samo se ističe da liberalizam inherentno ne teži demokraciji, osobito ne u civilnoj sferi.

Četvrto, ne vidimo teorijsku opravdanost za zadržavanje pojma **civilnog društva** sa atributom **socijalističko**. »Socijalističko civilno društvo« ionako je bila više taktičko politička dosjetka u traženju (socijalističkog) legitimiteta za obnovu civilnog društva uz totalitarističku državu, nego što je bio posebni teorijski koncept.⁴

Peto, mada uvelike dijelimo Keanov pristup problematici ne možemo jednostavno preuzeti postmarksističku definiciju **civilnog društva** koju je razvio sa Heldom. Po njima to je »nedržavna sfera, koja obuhvaća raznovrsne društvene ustanove ... koje su pravno zaštićene i demokratski organizirane«. (6:146) Jednu vrstu kritike već je iznio G. Pierson postavljajući pitanje kako zaštititi ta legalna jamstva, ako ne sa državom. Ako bi država autentično bila neovisna od države, što bi bila osnova državljanjskih sankcija protiv države. tu su neoliberali na sigurnijem tlu obrane privatnog vlasništva kao zaštitnika individualne slobode pred državom.⁵ S druge strane postmarksizam ne treba odustati od kritike slabih strana neoliberalne pozicije koja se temelji na konstitucionalizmu i zanemarivanju aktualne globalne relativne povezanosti države i civilnog društva. (13:98; 5:188-189)

Naša se, pak, primjedba odnosi na normativistički i statički karakter navedene definicije. Jasno je, naime da cijela sfera civilnog društva, posebno kapitalističko gospodarstvo, nije demokratski konstituirano, mada se može govoriti o potrebi njezine (daljnje) demokratizacije.

Ukratko, za neoliberalnu strategiju **civilnog društva** dovoljna je i upravo poželjna obnova tradicionalne sfere civilnog društva čiji su ključni elementi kapitalistički ustrojeno privatno vlasništvo i na njima uspostavljena »prirodna« nejednakost slobodnih pojedinaca i »naravnost« »privatne« ženske podređenosti »javnome« muškom (Carole Pateman). Sa tog stajališta novi društveni pokreti antiproduktivističke, postindustrijske provenijencije (ekološki, mirovni, ženski, građanski...) optužuju se kao »pobuna protiv modernog doba«, kao utopijski i regresivni. (4b:120)

Model **civilnog društva** kojeg zagovaramo kao analitičko oruđe za analizu postsocijalizma (kao i razvijenog kapitalizma, što ovdje ne iskušavamo) na tragu je kritičkog povezivanja postmarksizma i postliberalizma, te alternativnih pokreta na Zapadu i stremljenja pokreta za »socijalističko civilno društvo« na bivšem Istoku. Mogli bismo ga nazvati **postdemokratskim**. On uključuje dostignuća liberalizma i demokracije u očuvanju i jačanju autonomije civilne sfere, no kao uvijet svoje opstojnosti pretpostavlja daljnju demokratizaciju i civilnog društva i države, u čemu posebnu ulogu imaju novi društveni pokreti. Stoga je to **dinamički** koncept. Računamo da postdemokratski model civilnog društva ide u susret Tofflerovom de-masoviziranom društvu **trećeg vala**. Njega karakterizira slabljenje masovnih nacionalnih organizacija i kolaps konsensusa na nacionalnom planu političkog odlučivanja. Na njihovo mjesto dolaze brojne »grupe oko jednog pitanja« (**single issue group**) na lokalnoj i nacionalnoj razini koje

⁴ Zbog ideološke konotacije klasičnog njemačkog termina »burgerliche Gesellschaft« u smislu **buržoaskog** društva, Fenchel i Weissu, analizirajući 1980. događaje na Istoku, skovali novi termin **Zivilgesellschaft**. (2:154)

⁵ Nije li netko i od nas poželio biti privatni poduzetnik, odnosno svoj poslodavac, u ovo vrijeme državnog preustrojanja društva?

udarno djeluju na rješavanje nekog pitanja (abortus, kontrola oružja, prijevoz do škola...), a zatim se isto tako brzo gase kao što i nastaju. (16:408)

Postdemokratski model civilnog društva odnosi se na relativnu autonomiju, pluralizmom vlasništva i zakonom zaštićenih, nedržavnih institucija, koji osigurava ili barem omogućuje demokratsku kontrolu države i demokratizaciju civilnog društva i države.

Socijalizam i civilno društvo

Organicistička logika »izgradnje socijalizma« praktički je vodila ukidanju svake autonomije civilnog društva kao ostatka **buržoaskog** društva: kako ekonomske osnove (privatnog vlasništva), tako i političke (višepartijskog sistema). Kako država, usprkos socijalističkoj ideologiji, nije izumrla, odnosno (socijalističko) društvo nije reintegriralo svoju otuđenu političku moć u vidu države, opstojala je stalna napetost između države i neautonomnog ali realnog socijalističkog društva (u kome su se uvijek iznova javljale klice autonomne civilne sfere). Svaka reforma odozgo — u pravcu liberalizacije privrede ili politička kampanja u pravcu pokretanja umrtvljenih sila društva nehotice je obnavljala inicijalne pretpostavke konstituiranja civilnog društva, osobito u zemljama nekadašnje Mittle Europe sa demokratskom tradicijom. Stoga su uvijek zaustavljane, ukoliko se u tome nije okasnilo, kao u vrijeme Praškog proljeća 1968. Jugoslavenski **sistem socijalističkog samoupravljanja**, bez obzira na svoje specifičnosti ili upravo zahvaljujući njima, također svjedoči o nemogućnosti autentične uspostave **socijalističko** civilnog društva uz jednopartijsku »socijalističku« državu. (To je sa marksističkog stajališta kao što je istakao Poulantzas, ionako **contradictio in adjecto**). Vrijedi, međutim, i obrnuto, da je svaki pokušaj **civiliziranja** (posuđujemo Fergusonovo shvaćanje civilnog društva) socijalističkog poretka nužno vodilo rudimentarnoj obnovi civilnog društva. U onoj, makoliko maloj mjeri, u kojoj je i kad je samoupravljanje, premda uvedeno odozgo kao politički projekt, doista bilo na djelu, u toj je mjeri i tada ono ipak bilo iskorak u civilno društvo. Ne začuđuje onda da je uvijek uslijedilo povlačenje toga koraka ili njegovo blokiranje novim državno partijskim intervencijama. Najočitiiji je primjer napuštanje Privredne reforme 1965 i kampanja **udruženog rada**, nakon čega je, inače neoperativni institucionalni sistem samoupravljanja, opet izgubio onu izvjesnu relativnu autonomiju prema političkoj sferi koju je nakratko stekao sredinom 60-tih.

U Poljskoj, međutim, samoupravljanje se javlja kao autentični pokret koji rađa **Solidarnost** i postupno konstituira autonomnu jezgru civilnog društva. **Solidarnost** će na koncu i formalno biti priznata kao **partner** u pregovorima sa Vladom, čime je civilno društvo u Poljskoj dobilo čvrsto legalno uporište.

Drugo ključno »otkriće« aktivista građanskog otpora državno socijalističkom totalitarizmu odnosi se na ideju da državu treba tjerati na poštivanje vlastitih zakona, koji, ako se formalno provode, ostavljaju izvjestan prostor autonomnom djelovanju civilnog društva, čime se narušava, naravno, vladavina »revolucionarnog zakonodavstva« (**contradictio in adjecto**). Zato je osobito važna sloboda štampe i drugih javnih medija, odnosno javnosti koja može vršiti pritisak na Državu da poštuje vlastite zakone. Iz te perspektive socijalističkog Istoka pretpostavke civilnog društva viđene su kao:

1. pravna država
2. politički pluralizam
3. neovisna sfera javnosti (1:24)

Prvi uvjet zapravo implicira i drugi i to su tekovine liberalizma. Utoliko je očitiji izostanak privatnog vlasništva, odnosno pluralizma vlasništva. Značaj javnosti pokazalo je osobito rusko

iskustvo (**glasnost**). Iz parole javnosti, istaknute odozgo (Gorbačov za potrebe liberalnog krila Partije) pokrenuta je lavina društvenih promjena.

Civilno društvo i postsocijalizam

U gotovo cijeloj bivšoj Istočnoj Europi provedeni su višepartijski parlamentarni izbori i ustanovljen je višepartijski politički sistem. (Načelno nije bitno što su u nekim zemljama reformirane komunističke partije zadržale vladu). **Demokratsku revoluciju** euforično su, kao **svoju** prihvatile široke narodne mase i vrlo različite političke grupacije: od lijevih libertetskih grupa, neopolitičkih alternativnih pokreta, socijaldemokrata, preko liberalnih, kršćansko demokratskih i populističkih, do reformiranih komunista i militantnih antikomunista. Realni odnos snaga teč će pokazati tko su pravi beneficijari, a tko gubitnici, bilo na kratki bilo na dugi rok. Ponegdje, kao u Hrvatskoj (i Jugoslaviji u cjelini) zaoštavanje ovog pitanja odgođeno je dok se ne riješi gorući problem nacionalnog suvereniteta.

Mnoge od novih partija, pokreta i grupacija nose snažne, često prevladavajuće nacionalističke naboje. U vrijeme francuske revolucije, te revolucionarnih gibanja 20-tih i 30-tih godina prošlog stoljeća u Zapadnoj Europi, nacionalizmi su, počevši od **Grande Nation** upravo bili emancipacijski izraz oslobođenja naroda od **ancien regimea** i apsolutističke tiranije. Tadašnji su nacionalistički borci vjerovali u slogu među (europskim) narodima i često su, kao primjerice poljski revolucionari, sudjelovali u nacionalno oslobodilačkim borbama drugih naroda. (7:122-132)

Ostvarenje prava nekog (malog) naroda na samoodređenje i suverenitet može historijski kasniti, ali ne može zastarjeti — i ukoliko Zapadna Europa može biti u krivu ako to, zbog svog mira, ne želi shvatiti. Pravo je pitanje, međutim, mogu li današnji nacionalizmi u postsocijalističkim zemljama, osobito u dosadašnjim višenacionalnim zajednicama, sa svojim međusobnim razračunavanjima i isključivostima, sa svojim mitovima i populističkim homogenizacijama (koje jesu efektne, a možda i neizbježne u obrani suvereniteta) nositi emancipaciju čovjeka i građana, te modernizaciju društva na razini epohe?! Odnosno, u skladu sa našom temom, što je sa civilnim društvom u postsocijalizmu, kao pretpostavci (post)demokratskog razvoja društva?

Može se govoriti da je od tri naprijed spomenuta uvijeta konstituiranja civilnog društva višepartijski sistem formalno ustanovljen, ponegdje bez formirane efektivne opozicije. O funkcioniranju pravne države rano je govoriti zbog čestih i užurbanih zakonskih promjena. Sigurnost, pak, mnogih pojedinaca neposredno je ugrožena prijetećim gubitkom posla, mahom i dominantnom državnom sektoru, što slobodu pojedinca prema državi čini vrlo neuvjerljivom. Treći uvjet — autonomna sfera javnosti, doživjela je, kao i u prijašnjim revolucionarnim trenucima, zadivljujući uzlet sa pojavom brojnih samostalnih glasila. No, s vremenom je, barem u nas, došlo do prevladavajuće homogenizacije na liniji promicanja nacionalnih interesa. Ljudska prava i slobode, na kojima je iznikao pokret (socijalističkog) civilnog društva, ostaju sve više u drugom planu, grupe koje su ga nosile sve su prorjeđenije i tiše, neka zakonska rješenja ne ohrabruju. Vjerojatno si mnogi (na ljevici) postavljaju, malo radikalizirano, pitanje: gdje je nestalo civilno društvo u postsocijalizmu? Pri tome se, zapravo misli na određeni (normativni) model civilnog društva, a ne na realno civilno društvo sa svim svojim proturječnostima, naglo oslobođeno višedecenijske dominacije socijalističke države.

Stoga smo naprijed morali raspraviti različita poimanja civilnog društva da bismo razumjeli ono što su aktivisti i teoretičari »socijalističkog civilnog društva« očitо zanemarili. Radi se o tome da je socijalistička država »kolonizirala« (Habermas) naslijeđeno građansko društvo (više ili manje razvijeno) te reproducirala sebi odgovarajući tip »socijalističkog« društva. Civilni po-

kret za ljudska i građanska prava bio je katalizator zaoštavanja proturječnosti socijalističkog društva, ali na vrhu ledene sante. Njen daleko najveći dio akumulirao je nacionalizam kao reakciju na klasni organicizam socijalističke teorije (ideologije) i prakse. Nacionalistički, pa i šovinistički i rasistički pokreti također dolaze iz sfere građanskog društva u općem smislu, svidalo se to nama ili ne. Zbog toga se, između ostalog i javlja potreba, upravo nužda civilizirajuće uloge (demokratske) države koja zakonima štiti pojedinca i grupe od razarajućih i civilizacijski neprihvatljivih impulsa civilnog društva. U odnosu na socijalističku državu nacionalistički pokreti, usmjereni protiv države, objektivno su revitalizirali civilnu sferu. No kad postanu državotvorni i k tome dominantni, tendiraju homogenizaciji nacije i onda gušenju autonomije civilne sfere.

Postsocijalističko društvo, kakvo upravo izlazi (politički) iz socijalizma, ali i zbog odlučujućeg nacionalizma u svojoj konstituciji, javlja se kao **predmoderno** ili u boljem slučaju **ne-moderno društvo drugog vala** (Toffler). Model civilnog društva na koga su mislili borci za civilna i ljudska prava u socijalizmu i kako smo ga mi odredili pretpostavlja slobodnu »fragmentaciju« »grupa oko jednog pitanja«, odnosno društvo **trećeg vala**. Toffler naznačuje da su konstituirajući principi **trećeg vala**: manjijska vlast, samousmjeravajuća demokracija i podjela odlučivanja.

Sve je to uvelike suprotno od aktualnih procesa posvemašnje etatizacije i centralizacije, primjerice u Hrvatskoj. Zapravo prvi koraci nove vlasti u različitim sektorima, od gospodarstva do obrazovanja i znanosti (koji se, unekoliko, mogu pravdati iznuđenošću i neprestanim pritiscima na demokratski poredak u Hrvatskoj), ne korespondiraju jednim dijelom ni liberalnom konceptu civilnog društva. Ne treba ponavljati da neoliberalizam inzistira na **minimalnoj** državi i privatnoj inicijativi nespustanoj državnim intervencionizmom. Zbog kvazisamoupravne, nedemokratske i neproduktivne decentralizacije u samoupravnom sistemu, u nas se danas čini legitimnom svaka centralizacija i etatizacija. Mjestimični otpor, zašto ne reći, pojedinih elemenata civilnog društva. Iako se u javnosti, u ovoj situaciji ugroženosti republičkog i nacionalnog suvereniteta, delegitimira pozivom na nacionalni interes i jedinstvo. Bez demokratske decentralizacije države, te lokalne i regionalne samouprave, teško se može konstituirati moderno (post)demokratsko civilno društvo. Isto vrijedi i za ignoriranje različitih mogućnosti i oblika participacije radnika i građana, koji su također konstitutivni momenti zapadnoeuropskog civilnog društva (koje i s time i samo prolazi kroz krizu).

Nije nevažno napomenuti da se dosta boraca za civilno društvo brzo etablira u nove vladajuće strukture (što se, uostalom, događalo i sa negdašnjim revolucionarima), čime je pokret za civilno društvo za neko vrijeme izgubio najagilniji dio svoje elite.

Samoupravljanje, u najširem smislu samoodređenja čovjeka i građana spram države i autoritarne kapitalističke uprave, temeljna je ideja alternativnih socijalnih pokreta danas, bez kojih je demokratizacija civilnog društva i države teško zamisliva. Štoviše očita su nastojanja da se i sindikalni pokret i organizacija stave pod državnu prismotru. Na redu je, izgleda, discipliniranje radnih sila, da bi postale atraktivnije i podatnije za potencijalne strane poslodavca, a dobro plaćena državna uprava mogla bi preuzeti kompradorsku ulogu latinskoameričkih buržoazija. Koliko će tada prostora ostati civilnom društvu o kojem govorimo?

LITERATURA

1. Adam, F; Podmenik, D.: »Predgovor«, u: **Socijalistična civilna društva**, izabrao i uredio T. Mastnak, Ljubljana: Univerzitetaska konferencija ZSMS, 1985, str. 13-28.
2. Arato, Andrew: »Civilna društva proti državi: Poljska 1980—1981«, u: **Socijalistična civilna društva**, str. 153-197.
3. Bobio, Norberto: **budućnost demokratije, Odbrana pravila igre**, Beograd: Filip Višnjić, 1990.

- 4a. Cohen, Jean, L. **Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory**, Amherst: The University of Massachusetts Press, 1982.
- 4b. Cohen, Jean, L.: »Ponoven razmislek o druž benih gibanjih«, u: **Socijalistična civilna druž va**,« str. 119-138.
5. Fine, Bob. **Democracy and the Rule of Law, Liberal Ideals and Marxist Critiques**, London and Sydney: Pluto Press, 1984.
6. Held, D.; Keane, J.: »Socijalizem in mejedejavnosti države«, u: **Socijalistična civilna družba**, str. 141-152.
7. Hobsbaqm, Eric. **Doba revolucije**, Zagreb: Školska knjiga, 1987.
- 8a. Keane, John: »Civilna družba in država od Hobbesa do Marxa in še naprej«, u: **Socijalistična civilna družba**, str. 60-86.
- 8b. Keane, John: »Pismo o tem, zakaj je civilna družba pomembna za socijaliste... in ostale«, u: **Socijalistična civilna družba**, str. 29-59.
9. Kolakowski, Leszek: »uncertainties of Democratic Age«, **Journal of Democracy**, Winter 1990, str. 47-50.
10. Miliband, R. **The State in Capitalist Society**, London: Quertet, 1973.
11. Morley, Jefferson: »On Civil Society«, **The Nation**, Maj 7/1988, str. 630.
12. Offe, Claus. **Contradictions of the Welfare State**, London: Hutchinson, 1984.
13. Pierson, C.: »Nove teorije o državi in civilni družbi. Novejši razvoj v postmarksističnih analizah drž ave«, u: **Socijalistična civilna družba**, str. 87-101.
14. Podunavac, Milan: »Diskurzivna strategija 'neoliberalizma'«, **Kulturni radnik** XLIII, 1990, 4, str. 77-90.
15. Poulantzas, Nicos. **Država, vlast, socijalizam**, Zagreb: Globus, 1981.
16. Toffler, Alvin. **The Third Wave**, London, Toronto: Bentam Books, 1981.
17. Vugrinec, Slobodan: »Societas civilis«, **Kulturni radnik**, XLIII, 1990, 4, str. 91-110.

THE CIVIL SOCIETY AND POSTSOCIALISM

MILAN MESIĆ

Faculty of Philosophy, Zagreb

The author expresses the opinion that for a critical understanding of postsocialism (which he conditionally defines as the situation and contradictory processes in Eastern Europe after the democratic revolution) and its development perspectives, the most adequate is the concept of civil society. He indicates three different social currents which contributed to the renewal of the civil society issue: neoliberalism, post-Marxism and the dissident civil opposition to totalitarianism. He then determines the concept of civil society within the meaning it had obtained in the modern theories of natural law. Following this line of thought he specifies his own definition of this concept as an analytical means for studying socialism and postsocialism. When it is a question of socialism, he indicates the constant tension between the state and unautonomous but »real socialist society«, in which new seeds of the autonomous civil sphere keep appearing over and over again. Finally, he discusses the non-fulfilment of the three fundamental pre-suppositions for civil society in contemporary postsocialist processes in the European East, including Croatia and Yugoslavia.